

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-11-75-208>

УДК 821.161.2–144.09Малишко

Мельничук І.В., Помазан О.І.
Маріупольський державний університет**КОНЦЕПТ МЕТАМОРФОЗИ У ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРИ БАЛАД АНДРІЯ МАЛИШКА**

Анотація. У статті досліджуються художні особливості баладної творчості Андрія Малишка. Увага зосереджується на мотиві метаморфози та особливостях його трансформації у художньому просторі сучасної літературної балади. Використання концепту метаморфози у художньому просторі балад Андрія Малишка цілком підпорядковане художній меті: загострити увагу на трагізмі конфліктів, збільшити емоційне напруження та смислову виразність твору. Найбільшого поширення концепт метаморфози набуває у баладах воєнного циклу. Механізм перетворення у літературній баладі будується згідно з концепцією анімістичних уявлень про тотожність природного і людського, зв'язок макрокосму з мікркосмом, засвідчених у баладі фольклорній.

Ключові слова: балада, метаморфоза, фольклор, міф.

Melnychuk Iryna, Pomazan Olena
Mariupol State University**THE CONCEPT OF METAMORPHOSIS IN ANDRIY MALYSHKO'S ART SPACE OF BALLADS**

Summary. The article explores the artistic features of Andrey Malyshko's ballad work. Attention is focused on the motive of metamorphosis and the features of its transformation in the artistic space of the modern literary ballad. Contemporary Ukrainian literature actively draws reflections of mythological vision from folklore, as in its time it was an expression of the characteristic features of the human worldview and ideas about nature and the world. The way to comprehend the surrounding by the human in ancient times was to establish the relationship of identity between objects, and its mechanism – the metamorphosis. So the person became involved in everything that surrounded him. Tragicism and extreme emotionality are characteristics of the Ukrainian ballad, which is concentrated and built on hopeless collisions of existential character. It was the introduction of allegorical or supernatural subjects into purely everyday's subjects that was supposed to exaggerate and aggravate the tragedy of portrayed human relations and events. The use of the concept of metamorphosis in the artistic space of Andrey Malyshko's ballads is entirely subordinated to the artistic goal: to focus on the tragedy of conflict, to increase the emotional tension and the expressive meaning of the work. The concept of metamorphosis is most widely used in the ballads of the military cycle. The mechanism of transformation in the literary ballad is constructed in accordance with the concept of animistic ideas about the identity of the natural and the human, the connection of the macrocosm with the microcosm, attested in the ballad of folklore. By actively using the motive of metamorphosis in war ballads, the author tries to counteract the tragedy of the limb of human being, forming the myth space, in which death is generative and becomes a stage of transition to eternal life; in this space the earthly and the beyond are united, the gender appears as the unity of all its members – ancestors, and descendants, both living and dead ones. To this the writer also subordinates the use of phytonym concepts, numerical concepts in their traditional mythological and folklore meaning.

Keywords: ballad, metamorphosis, folklore, myth.

Постановка проблеми. Поєднання міфу, фольклору та літератури набуває в останні роки нового звучання. Все частіше учені прагнуть осмислити ці поняття в органічній типологічній єдності, трактуючи міф як передумову художньої творчості. Міф розглядається як універсальна система, що містить у згорнутому вигляді низку структурно-семантичних властивостей уже постміфічної, фольклорної та літературної творчості.

Сучасна українська література активно черпає рефлексії міфологічного бачення з народно-поетичної творчості, виходячи з того, що у свій час вона була виразником характерних рис людського світосприйняття і уявлень про природу і світ.

Можна стверджувати, що способом осягнення навколишнього світу людиною в давній період було встановлення відношення тотожності між предметами, а його механізмом – метаморфоза. Так людина ставала співпричетною до всього, що її оточувало. У жанрі балади це виявляється у відношеннях тотожності між концептами людини і природи в образній системі.

У баладних творах широко представлені народна символіка, давні міфологічні мотиви, од-

ним з найпоширеніших з яких є саме мотив метаморфози (від гр. *methamorphosis* – перетворення), виникнення і функціонування якого зумовлені давніми анімістичними уявленнями. Саме балади, смисловим центром яких є перетворення людини на рослину чи тварину, становлять найдавнішу групу балад.

Питання взаємодії літературної і фольклорної балад висвітлювали М.Костомаров («Про історичне значення руської народної поезії», 1843; «Слов'янська міфологія», 1847), О. Потебня («Малоросійська народна пісня за списком XVI століття», 1876; «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень», 1887; «Про деякі символи в слов'янській народній поезії», 1860), І.Франко («Жіноча неволя в руських піснях народних», 1883; «Студії над українськими народними піснями», 1913).

Доробок українських письменників засвідчує, що український фольклор став тим головним підґрунтям, на якому сформувалася українська літературна балада, вбираючи у себе фольклорні теми, сюжети, образи, поетичні прийоми, естетичні й моральні норми та ідеали.

Метою статті є дослідження художніх особливостей баладної творчості Андрія Малишка, а саме мотиву метаморфози та специфіки його трансформації у художньому просторі сучасної літературної балади.

Актуальність дослідження. Трагізм і надзвичайна емоційність є характерними для української балади, яка максимально сконцентрована й побудована на безвихідних колізіях екзистенційного характеру. Саме введення до чисто земних, буденних сюжетів алегоричного чи надприродного повинно було загострити й посилити трагізм зображуваних людських відносин та подій. За рахунок мотиву метаморфози у художньому просторі баладних творів А. Малишка спостерігаємо формування міфологічного плану, за допомогою перетворення відбувається відтворення міфопоетичної картини світу, творення авторського міфу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання метаморфози стало одним з провідних у працях дослідників, присвячених жанровій формі балади. Так, М. Костомаров зазначав, що у слов'ян із символічним пошануванням предметів фізичного світу тісно пов'язаний догмат перетворення, саме тому в піснях слов'янських народів багато історій про метаморфозу. Вона відображає віру наших предків у те, що душа покійного і навіть жива людина з тілом може перейти в дерево чи птаха, чи якусь іншу істоту. Дослідник наводить кілька зразків метаморфоз, серед яких значну частку становлять українські балади [3, с. 201].

Детальне теоретичне опрацювання мотиву метаморфози у баладах належить О. Дею. Учений висловив кілька цікавих думок про походження перетворення у баладних текстах, його ідейно-художнє навантаження і сам характер переміни. Так, на відміну від багатьох своїх попередників та сучасників, які вважали ці елементи-відгомони первісних міфічних вірувань та уявлень доказом архаїчного походження творів, О. Дей зазначав, що такі образи стародавнього мислення предків могли потрапити до баладного жанру тому, що були в живому обігові в час виникнення тієї чи іншої балади [2, с. 263].

Одне із перших тлумачень метаморфози в українській фольклористиці запропонував В. Гнатюк. У розвідці «Деякі уваги над байкою» дослідник зазначав, що «метаморфоза – се можливість тілесної переміни чоловіка у звіра або й навпаки, бо й звірі можуть легко прибирати постать чоловіка» [1, с. 185]. Окрім моделювання та облаштування світу як природного, так і соціального, фольклорист вказав на значне поширення цього мотиву.

Окрему працю з дослідження цієї проблеми присвятив Х. Ящуржинський. Вчений, використовуючи різноманітний емпіричний матеріал (тексти казок, легенд, демонологічних оповідань), розглянув це фольклорно-міфологічне явище за різними критеріями: суб'єктами перетворення, чарівними засобами, за допомогою яких здійснюється перевтілення, зв'язком між образами метаморфози; та виділив основні форми перетворення у народних творах: статику та динаміку [5, с. 554].

З огляду на сучасний стан дослідження мотиву метаморфози варто вказати на працю Р. Крох-

мального «Метаморфоза і текст» (Львів, 2004). До аналізу залучено як фольклорний матеріал, так і зразки української романтичної літератури. Зазначено семантичні коди перетворень та з'ясовано структуру метаморфози.

Серед творців української літературної балади Андрієві Малишку належить одне з найвизначніших місць. Звертання до цієї жанрової форми засвідчується вже у ранніх творах та поетичних циклах письменника (балада «Опанас Біда» і цикл «Іспанських балад» 30-х років ХХ ст.).

Але найяскравішого вияву мотив метаморфози набуває у баладах воєнного циклу. Так, героїчний подвиг, інтерпретаційно піднятий до рівня символу, опоетизовано у «Баладі про серце». Сюжет твору вибудовується за допомогою казкової умовності, яка включає в себе мотив метаморфози. Мужньо поводиться Петро Субота у ворожому полоні: «Я все прийму!» – впевнено кидає він в очі катові, але серце вже віщує загибель та намагається підбадьорити, надаючи сил та витримки: «І сказало серце: / – Брате, / В північ грозову / Буде кров моя проллята, / Упаду я, розіп'яте, / И знову оживу...» [4, с. 98]. Ці слова повторюються рефреном – серце тричі віщує свою загибель і воскресіння.

Кати виривають серце героя, жорстоко нищать його: «Чобітьми його топтали, / Топтали, втирали піт, / Серце знову оживало / З-під підкованих чобіт...» [4, с. 98]. Автор вдається до власного переосмислення чарівних метаморфоз народної казки та балади про калинову сошілку, що промовляла людським голосом, викриваючи убивць. Семантика перетворення тут бере початок від уявлень про те, що душа залишається незмінною, навіть якщо тіло стає неживим, а тому може перевтілитися в іншу форму: з серця Петра Суботи виростає кущ калини: «Де криваві крапельки / Пролились на моріжку, / З того серця кущ калини / Виріс в темному лужку» [4, с. 98]. Завдяки червоним ягодам, які нагадують краплі крові, калина стала символом крові, пролітої за батьківщину. Архаїчне розуміння тотожності природного і людського, макрокосму і мікрокосму розгортає концептуальну метаморфозу: людина перетворюється на природне явище, а природні явища набувають людських властивостей. У «Баладі про серце» калина промовляє-шепоче людським голосом, звертаючись до живих побратимів: «Димний вітер бродить полем, / Згаром дихає земля, / Та бійцем калина з болем / Все мовля-перемовля, / Все шепоче: / – Чуєш, брате, / Надломи калини край / Та про кров мою пролляту, / Про любов мою розп'яту / Нашій роті нагадай!» [4, с. 98]. Концепт Калини у творі зберігає своє міфологічне значення, тобто постає як дерево, що пов'язує світ мертвих зі світом живих, як символ позачасового єднання народу: живих з тими, що відійшли в потойбіччя і тими, які ще чекають на своє народження.

За подібним принципом розгортається метаморфоза у баладі «Побратими». На відміну від «Балади про серце», де епічна складова розширюється за рахунок деталізації та рефрену, балада «Побратими» постає як надзвичайно лаконічна за рахунок використання автором простих та неповних речень, що укладаються у строфічну форму дистиха:

Вони ділили хліб по крихтині,
життя ділили по рівній хвилині.

Навпіл дві рани. Дві кулі люті.
І промінь сонця. І літо в руті [4, с. 177].

У момент загибелі, «коли горіли в танку багрово», побратими заприсяглися не розлучатися ніколи: «Я стану серпнем у літо багате. / А я барвінком стану, мій брате» [4, с. 177]. Згідно з анімістичним увяленнями, переродження можливе лише через смерть, оскільки смерть у первісній свідомості є породжувальним началом. Образ породжувальної смерті викликає образ коловороту, у якому щось гине та знову народжується, народження, як і смерть, слугує формами *вічного життя*, безсмертя: «Дивіться ж, люди, як в повнім зрості / Той серпень ходить к барвінку в гості. / А під грозою, в осінні ночі / Барвінок серпню встеляє очі» [4, с. 177].

Вихід у площину безсмертя через смерть і переродження посилюється через використання автором концепта-фітоніма – Барвінку – зі збереженням його міфологічного значення. Барвінок є символом переходу людини з одного стану в інший (народження, шлюб, смерть), тому ця рослина використовується у багатьох народних обрядах. Як символ зв'язку дочасного земного світу зі світом вічності – барвінок садять на могилах. До весілля наречена брала на свій вінок барвінок саме з родинних могил – щоб шлюб міцно оберігався силами потойбічними. Цей обряд засвідчує роль барвінку як оберега. З одного боку барвінок пов'язує земний світ з потойбіччям, а з іншого – не дозволяє світові інфернальному впливати на людське життя. Таким чином, у баладі барвінок єднає земне й потойбічне, виступає символом безсмертя людської душі, єднання вічності з дочасністю.

Образ породжувальної смерті спостерігаємо також у баладі «Любов», що починається діалогом закоханих, які присягаються ніколи не забувати одне одного. Проте юнак гине, і з вічності чується його голос, він закликає кохану: «Збери мое тіло посеред бою, / Я нашу вірність прикрив собою» [4, с. 106].

Слід зауважити, що існує низка народних балад, де метаморфоза розгортається своєрідно: відбувається перетворення не на один об'єкт, а на низку природних об'єктів, герой ніби розчиняється у природі. Так, наприклад, Ганнина коса стає шовковою травою, тіло – рибою, кров – водою, краса – калиною тощо. Подібний прийом спостерігаємо і в баладі Малишка: загибель воїна ніби розчиняє його у всесвіті, переводячи у площину безсмертя: «Склади мої очі по крапелині, / По тих осколочках, що в долині; / Руки – по кореню не в пожарі, / Голос – по птицях у білій хмарі...» / Голос той кличе, вінч воскресае...» [4, с. 106]. Та не чує поклику з вічності дівчина, бо «четверте дитя колисає», помножуючи земне життя, дочасне.

Проте не завжди механізм метаморфози запускається смертю. У групі балад, зокрема у баладах з мотивом інцесту, простежуємо дію катарсисного коду перетворення, за яким трансформація об'єкта здійснюється з метою духовного очищення від гріховної скверни або уникнення гріха. Герої таких балад потрапляють у своєрідний глухий кут екзистенції, вихід із якого – тіль-

ки в інфернальну площину. Так стає тополею невістка (балада «Ой чие ж то жито, чії то покоси»), яку свекруха випроваджує жати жито в неділю (або в свято). З одного боку дівчина не може ослухатися матері, а з іншого – скоїти великий гріх: «Жала вона, жала, жала – не дожала / І до сходу сонця тополею стала...» [4, с. 266].

У ситуацію екзистенційного вибору потрапляє героїня балади «Вірність», четверо синів якої знаходяться у фашистському полоні. Усім чотирьом рокована страшна доля – гестапівці не мають милості: «Два – на петлю, а третій – в неволю, / Четвертому – вогнище. Більше болю» [4, с. 201]. Проте ще більш винахідливими у своїй жорстокості вороги постають відносно матері, пропонуючи їй обрати для порятунку тільки одного сина з чотирьох. Ситуацію надзвичайного емоційного напруження і розпачу героїні автор передає через низку риторичних питань та окличних речень: «Кому на волю, кого на страту? / Кому те щастя чи смертний спокій? / Світе великий, світе жорстокий!» [4, с. 201]. Усвідомлення неможливості зробити вибір, трагізм та страждання приводять у дію механізм метаморфози як катарсису – мати виходить у простір вічності: «Гортає на груди те зло вороже. / Стоїть століття – вибрати не може» [4, с. 201].

Балада А. Малишка «Відвідало сиву матір синів аж семірко» починається наче с гарної новини – довгоочікуваний приїзд синів до рідної матері: «Відвідало сиву матір синів аж семірко / Хай п'ють та їдять, щоб було не гірко. / Бо натоплена хата, / Бо дубова лавка, / Є по чарці на брата / Та ще й добавка» [4, с. 209].

Творення міфологічного плану тут відбувається зокрема і за допомогою символіки чисел. Число сім, як відомо є числом універсуму, числом магічним і визначає загальну ідею всесвіту, виступає як число найбільш вживане, таке, що характеризує універсально фактично все, що рахується у міфопоетичному просторі. За казковим численням саме семеро синів фігурують у тексті балади. Проте дуже швидко універсальне сім розпадається – з'являється формула три плюс чотири (7=3+4). Маючи в собі трійку як символ Неба і душі та четвірку як символ Землі і тіла, сімка постає як перше число, що охоплює і вічне, і дочасне.

Так, гостини у матері є водночас і банкетом, і тризною і поєднують родину – і живих, і тих, хто цей світ вже залишив: «Заходжайте, сусіди, / Будете не лишніми! / Побратимів своїх / Зустрічат упертих, / Трьох молодших – живи, / Чотирьох же – мертвих» [4, с. 209].

Смерть переводить чотирьох братів у простір вічності через метаморфозу: з очей виростає колосся, з-під погонів – «кленочки зелені». Клен – символ парубоцтва, молодого і сильного чоловіка, нареченого. Сім наречених чекають на своїх суджених, сім весіль «обрастають/ в бубни негвамовній» – традиційно поховання неодружених імітувало весільний обряд з обранням пари серед живих.

Таким чином, в одній просторовій площині число універсуму єднає світ живих і світ мертвих, земний і потойбічний, творячи міфологему роду.

Образ предків, покровителів живих членів роду, героїв, що стають на сторожі у важку і грізну годину, з'являється у художньому просторі воєнних балад Андрія Малишка. У часопрос-

торі війни постають образи народних месників і ватажків, які безстрашно боронили знедолених та скривджених, боролися за свободу народу і батьківщини: Наливайко, Залізняк, Кармалюк тощо. Так у баладі «По містах в руїні...» Кармалюк продовжує вести за собою вояків: «По містах в руїні, / В селах, здалека, / Ходить по Україні / Тінь Кармалюка. / А за ним в поході / Хлопці Ковпака!» [4, с. 138], надихаючи молоде військо.

Подібно розгортається метаморфоза і у поезії «Вставай, моя рідна, розлуки доволі» з циклу віршів «Україно моя». Крізь вічність постає козацький ватажок Северин Наливайко, боронячи рідну землю, надихаючи нащадків на боротьбу: «У димному полі встає Наливайко, / І землю стрясає страшною рукою. / І тінь його віща, в залізній закові, / Випростуге плечі під хмари невмиті, / озброєні діти Залізнякові, / Ми пройдемо шляхами при стиглому житті» [4, с. 154].

Таким чином, використання концепту метаморфози у художньому просторі балад Андрія

Малишка цілком підпорядковане художній меті: загострити увагу на трагізмі конфліктів, збільшити емоційне напруження та смислову виразність твору. Найбільшого поширення концепт метаморфози набуває у баладах воєнного циклу. Механізм перетворення у літературній баладі будується згідно з концепцією анімістичних уявлень про тотожність природного і людського, зв'язок макрокосму з мікркосмом, засвідчених у баладі фольклорній. Активно використовуючи мотив метаморфози у воєнних баладах, автор намагається нівелювати трагізм кінечності людського буття, формуючи міфопростір, в якому смерть має породжувальний характер, стає етапом переходу до вічного життя; у цьому просторі поєднані земне і потойбічне, рід постає як єдність усіх його членів – і предків, і нащадків, і живих, і мертвих. Цьому підпорядковується також використання письменником концептів-фітонімів (Калина, Барвінок), числових концептів (Сім, Три, Чотири) і їх традиційному міфологічно-фольклорному значенні.

Список літератури:

1. Гнатюк В.М. Деякі уваги над байкою: Вибрані статті про народну творчість: на 110-річчя від дня народження. Нью-Йорк, 1981. 185 с.
2. Дей О.І. Українська народна балада. Київ : Наукова думка, 1986. 263 с.
3. Костомаров М.І. Славянская мифология: Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства. Київ : Либідь, 1994. 201 с.
4. Малишко А.С. [Серія «Бібліотека української літератури»], ред. Б. Олійник. Київ, 1988. 732 с.
5. Ящуржинский Х.П. О превращениях в малорусских сказках: Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. Київ : Либідь, 1991. 554 с.

References:

1. Hnatyuk, V.M. (1981). *Deyaki uvahy nad baykoyu: Vybrani statti pro narodnu tvorchist': na 110-richchya vid dnya narodzhennya* [Some highlights over the fable: Selected articles on folk art: the 110th anniversary of his birth]. New-York.
2. Dey, O.I. (1986). *Ukrayinska narodna balada* [Ukrainian folk ballad]. Kyiv: Naukova dumka.
3. Kostomarov, M.I. (1994). *Slavyanskaya myfolohyya: Slov'yans'ka mifolohiya : vybrani pratsi z fol'klorystyky y literaturoznavstva* [Slavic Mythology: Slavic Mythology: Selected Works in Folklore and Literary Studies]. Kyiv: Libid'.
4. Malyshko, A.S. (1988). *Seriya «Biblioteka ukrayins'koyi literatury»* [Series of the Library of Ukrainian Literature], red. B. Oliynyk. Kyiv.
5. Yashchurzhyynskyy, Kh.P. (1991). *O prevrashchenyakh v malorusskykh skazkakh: Ukrayintsi: narodni viruvannya, povir'ya, demonolohiya* [On Transformations in Little Russian Tales: Ukrainians: Folk Beliefs, Beliefs, Demonology]. Kyiv: Libid'.